

XVIII-XIX ASRLARDA BUXORO AMIRLIGINING SHARQ VA ROSSIYA BILAN DIPLOMATIK HAMDA SAVDO-IQTISODIY MUNOSABATLARI: TARIXIY MANBALAR TAHLILI

Abduvali BERDIYEV

dotsent

tarix fanlari bo'yicha (PhD) falsafa doktori

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Shahrisabz, O'zbekiston

e-mail: abduvali4111104@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-6958-0605>

Anotatsiya

Ushbu maqolada XVIII–XIX asrlarda Buxoro amirligining Sharq davlatlari va Rossiya bilan olib borgan diplomatik hamda savdo-iqtisodiy aloqalari tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Unda rus elchilari, sayyohlari va savdogarlarining hisobotlari, safarnomalari hamda tarixiy hujjatlar asosida Buxoro amirligining xalqaro savdo munosabatlaridagi o'рни yoritiladi. Xususan, amirlikning Hindiston, Eron, Afg'oniston, Sharqiy Turkiston va Rossiya bilan bo'lgan savdo aloqalari, karvon yo'llari, boj tizimi va diplomatik bordi-keldilari o'rganiladi. Tadqiqot natijalari Buxoro amirligining Markaziy Osiyoda yirik savdo va diplomatik markazlardan biri bo'lganligini ko'rsatadi.

Tayanch so'zlar: Buxoro amirligi, diplomatik aloqalar, xalqaro savdo, karvon yo'llari, Rossiya–Buxoro munosabatlari, Hindiston savdosi, Eron bilan aloqalar, Orenburg savdo yo'li, rus elchilari, tarixiy manbalar.

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ И ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА СО СТРАНАМИ ВОСТОКА И РОССИЕЙ В XVIII-XIX ВЕКАХ: АНАЛИЗ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Абдували БЕРДИЕВ

доцент

доктор философии (PhD) по историческим наукам

Шахрисабзского государственного педагогического института

Шахрисабз, Узбекистан

Аннотация

В данной статье на основе исторических источников анализируются дипломатические, торговые и экономические отношения Бухарского эмирата с странами Востока и Россией в XVIII-XIX веках. Исследование освещает роль Бухарского эмирата в международных торговых отношениях на основе отчетов, путевых заметок и исторических документов российских послов, путешественников и купцов. В частности, изучаются торговые отношения эмирата с Индией, Ираном, Афганистаном, Восточным Туркестаном и Россией, караванные пути, таможенная система и дипломатические отношения. Результаты исследования показывают, что Бухарский эмират был одним из крупнейших торговых и дипломатических центров в Центральной Азии.

Ключевые слова: Бухарский эмират, дипломатические отношения, международная торговля, караванные пути, российско-бухарские отношения, торговля с Индией, связи с Ираном, оренбургское торговое направление, русские послы, исторические источники.

O'zbek davlatchiligi tarixida Buxoro amirligi alohida siyosiy, iqtisodiy va madaniy mavqega ega bo'lgan davlatlardan biri hisoblanadi. U Markaziy Osiyoning yirik savdo va siyosiy markazlaridan biri sifatida qo'shni davlatlar bilan muntazam aloqalar olib borgan. Ayniqsa, XVIII-XIX asrlarda Buxoro amirligining Hindiston, Eron, Afg'oniston, Sharqiy Turkiston va Rossiya bilan olib borgan savdo va diplomatik munosabatlari mintqa davlatlari tarixning muhim qismidir. Ushbu davrda amirlikning geografik joylashuvi, karvon yo'llarining kesishgan nuqtasida bo'lishi hamda bozor tizimining rivojlanganligi uni Sharq va G'arb o'rtasidagi vositachi davlatlardan biriga aylantirgan. Mazkur mavzuni o'rganish Buxoro amirligining xalqaro munosabatlardagi o'рни, tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari va savdo-iqtisodiy imkoniyatlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tarix fanida keng qo'llaniladigan qator ilmiy usullardan foydalanildi. Jumladan, tarixiylik va tizimlilik tamoyillari asosida Buxoro davlatining tashqi aloqalari shakllanishi va rivojlanishi jarayoni tahlil qilindi. Manbashunoslik usuli orqali rus elchilari, sayyohlari va diplomatlari tomonidan qoldirilgan safarnomalar hamda diplomatik hujjatlar o'rganildi. Shuningdek, qiyosiy-tarixiy tahlil usuli yordamida Buxoro davlatining boshqa Sharq mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalari o'zaro solishtirildi. Turli manbalardagi ma'lumotlar umumlashtirilib, ularning tarixiy mazmuni va ilmiy ahamiyati aniqlab berildi.

Tadqiqot natijalari Buxoro amirligining XVIII-XIX asrlarda Markaziy Osiyodagi yirik savdo-diplomatik markazlardan biri bo'lganligini ko'rsatadi. Buxoro shahri xalqaro karvon yo'llarining muhim bo'g'ini sifatida Hindiston, Eron, Afg'oniston, Sharqiy Turkiston va Rossiya bilan savdo aloqalarida vositachi vazifasini bajargan. Karvonsaroilar, bozorlar va boj tizimining rivojlanganligi amirlikning tashqi iqtisodiy salohiyatini oshirgan. Rus elchilari va sayyohlarining qaydlarida Buxoro

bozorlarining gavjumligi, savdo rastalarining ko'pligi va hind, eron, afg'on hamda rus savdogarlarining faol ishtiroki ta'kidlangan. Orenburg savdo yo'nalishining ochilishi esa Buxoro–Rossiya savdo aloqalarining kengayishiga xizmat qilgan. Diplomatik jihatdan Buxoro hukmdorlari tashqi aloqalarni savdo manfaatlari bilan bog'liq holda olib borgan. Ayrim davrlarda Rossiya, Angliya va boshqa davlatlar vakillarining amirlik hududiga qiziqishi kuchaygan. Bu esa Buxoroning nafaqat iqtisodiy, balki strategik va siyosiy ahamiyatini ham oshirgan.

Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda Buxoro amirligining XVIII–XIX asrlardagi Sharq davlatlari va Rossiya bilan diplomatik hamda savdo-iqtisodiy aloqalari tarixiy manbalar asosida tizimli ravishda umumlashtirilgan. Rus elchilari, sayyohlari va savdogarlari qoldirgan ma'lumotlar bir butun ilmiy tahlil doirasida ko'rib chiqilib, amirlikning xalqaro savdodagi vositachilik mavqei ochib berilgan.

O'zbek davlatchiligi tarixida o'zbek xonliklaridan biri bo'lgan Buxoro xonligi – Markaziy Osiyo tarixi, uning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayoti va xalqaro munosabatlarida katta iz qoldirgan davlat bo'lib, uning har bir hukmdori yuritgan ichki va tashqi siyosat hamda uning oqibatlarini o'rganish alohida ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo qiladi.

Shundan kelib chiqib xonlik haqidagi ayrim ma'lumotlarni (jumladan, XVIII–XIX asrlarda Markaziy Osiyoning qo'shni Sharq davlatlari bilan aloqalarini) o'rganishda rus manbalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ularda iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni tahlil qilish, savdo yo'llarini o'rganish uchun qilingan harakatlar hamda qaysi mamlakatdan qanday mollar qancha miqdorda keltirilganligi haqidagi ma'lumotlar batafsil berilgan. Rus manbalarida rus elchi va elchiliklarining hisobotlari, Buxoro, Xiva va Hind elchilari hamda savdogarlarining so'rov ma'lumotlari keltirilgan. Shuningdek, hukmdorlar hamda xonlarning bir-birlariga tortiqlari, sovg'alari haqida ham ma'lumotlar keltiriladi. Ana shu ma'lumotlar orqali Markaziy Osiyo xonliklarining Hindiston va Rossiya o'rtasidagi savdodagi tutgan o'rnini bilib olish mumkin. Xususan A. Jenkinson Buxoro bozorlaridagi hind savdogarlarining faoliyati haqida, ... “ular Buxoroga na oltin, na kumush, na qimmatbaho toshlar, na ziravorlar keltiradi. Men, Hindistondagi bu tovarlar ishlab

chiqariladigan eksport tovarlar portugallar qo‘l ostida bo‘lganligi uchun, bu tovarlar bilan savdo okean orqali olib borilishini aniqladim” [3], deb yozgan ma’lumotlarida elchining hind savdogarlariga o‘z munosabatini bildirganligini ko‘rishimiz mumkin.

Shuningdek, tadqiqotchilar Markaziy Osiyo bilan Moskva o‘rtasidagi savdoning uch xil usuli borligi haqida ma’lumotlar keltirib o‘tadi. Jumladan:

1.“Повальная” deb ataluvchi oddiy savdo bo‘lib, bu savdo erkin savdogarlar orqali amalga oshirilgan.

2. Shoh va xonlarning tovarlari bilan savdo bo‘lib, bu savdo shoh va xonlarning elchilik bilan kelgan shaxsiy savdogarlari orqali amalga oshirilgan. Shoh va xonlarning tovarlaridan soliq olinmagan.

3.“Любительский поминки” deb atalib, ikki davlat shoh va xonlari o‘rtasidagi bojsiz tovar ayirboshlash hisoblangan [11; 51].

XVIII asrda, ya’ni Petr I hukmronligi yillarida Rossiyaning O‘rta Osiyo (hozir Markaziy Osiyo – A.B)ga qiziqishi kuchayadi. Markaziy Osiyo Rossiyani Sharqning savdo-iqtisodiy markazi, Rossiyadan Hindistonga boradigan asosiy yo‘llardan biri ekanligi bilan o‘ziga jalb qilardi.1714-yili Petr I Sibir gubernatori knyaz Gagarindan Erketi shahrida (ya’ni Yorkend) oltin qumlar borligi xususida xabar topadi. Erketi bu davrda Jung‘or xonligiga bo‘ysunganligi aytiladi. Gagarin Petr I ga bu shaharni bosib olib, Yorkend yo‘lidagi Yamishev ko‘li bo‘yida qal’a qurishni tavsiya qilgan [8; 27]. Yevgraf Kaydalov kundaliklarida ham bu haqda ma’lumotlar berilgan [3].

Peterburgga kelgan Xiva elchisi ham Gagarinning ma’lumotlarini tasdiqlab, Amudaryodan ham oltin olinishini aytadi. Elchi, agarda rus davlati o‘zining odamlarini Xivaga jo‘natsa, Xiva xoni ularga oltinni topishga yordam beradi, deb ishontirgan edi. Shundan so‘ng Petr I bu xabarni muhim bilib, tezlikda ikkala joyni ham tekshirtirish uchun ekspeditsiya jo‘natgan edi. Shunday qilib, Petr I har ikkala ekspeditsiya o‘z maqsadiga erishmagan taqdirda ham, Hindiston uchun yo‘l ochilishiga va savdodan ko‘plab oltinlarni qo‘lga kiritishiga ko‘zi yetgan edi. Markaziy Osiyo Rossiya uchun Hindistonga olib boradigan vositachi davlat bo‘lib qolgan edi.

Bu kabi nuqtai nazarni sovet adabiyotida YE.V.Bunakov, P.P.Ivanov, D.M.Lebedevlar ham qo‘llab-quvvatlaydi. Ularning fikricha, Hindistonga kirib borish

ruslar uchun natija bermagan taqdirda ham, Markaziy Osiyoga boradigan yo‘l ma‘lum bir ma‘noda nafaqat topildi, balki o‘zlashtirildi ham [4; 106].

1717-yil Petr I Amudaryo orqali Hindistonga boradigan yo‘lni topish maqsadida Bekovich-Cherkasskiy ekspeditsiyasini Markaziy Osiyoga yuboradi. Rus podshosi ekspeditsiyaga bergan ko‘rsatmasida, “Xiva xonidan kema olib Kojina degan savdogarni Amudaryo orqali Hindistonga jo‘natish va kema borishi mumkin bo‘lgan joyga qadar suzib borish, so‘ng yo‘lni davom ettirib daryolar, ko‘llar, suv va quruqlik yo‘li, ayniqsa, suv yo‘lini yozib borish va Hindistondan shu yo‘l bilan ortga qaytish, agarda Hindistondan Kaspiy dengiziga boradigan undan ham yaxshi yo‘lni eshitsu, o‘sha yo‘l bilan kelish va uni ham yozib borish”, topshirilgan edi [10; 31].

XVIII asr boshlarida Buxoroda siyosiy vaziyat juda og‘ir bo‘lgan. Xon hokimiyati nomigagina saqlanib qolgan edi. 1721–1725-yillarda Markaziy Osiyoda bo‘lgan Florio Beneveni ekspeditsiyasi bu siyosiy holatning guvohi bo‘lgan [3]. Bu ekspeditsiya Buxoro xonining rus podshosidan elchi yuborishini so‘rab qilgan murojaatiga javoban jo‘natilgan edi [5; 34]. Elchilikdan ko‘zlangan asosiy maqsad, 1718-yil 13-iyuldagi “Ko‘rsatma”da Buxoro xonligining ichki ahvolini to‘la-to‘kis o‘rganish, deb belgilangan edi.

XVIII asrning birinchi yarmida Rossiyaning Markaziy Osiyo bilan savdo aloqalari kengaya boradi. Rus savdosini Markaziy Osiyo xonliklari tovarlari bilan yanada ko‘proq hamda keyinchalik Turkiston va Qozoq dashti ustidan nazorat o‘rnatish maqsadida Orenburg shahrining qurilishi boshlab yuboriladi. N.I.Neplyuyev, P.I.Richkov va K.M.Tevkelev rahbarligida Hindiston bilan savdoni yo‘lga qo‘yish maqsadida maxsus kompaniya tashkil qilinadi [8; 27]. Orenburg ekspeditsiyasi rahbari, mashhur rus geografi I.Kirilov Buxoroni Osiyoning savdo markazi sifatidagi ahamiyatiga yuqori baho berib, uning qo‘shni Sharq davlatlari bilan aloqalardagi rolini ta’kidlab o‘tgan edi [6;13].

1735-yil Kirilovning so‘roviga binoan Astraxandan Ufaga hind savdogari Maravgi Barayev taklif qilingan. Savdogar Hindistondan Markaziy Osiyo xonliklari orqali Astraxanga boradigan yo‘l haqida ma‘lumot bergan. Uning aytishicha, yaqin vaqtlargacha Eron va Buxoro orqali Rossiyaga 200 savdogar kelib savdo qilishar edi.

Biroq keyingi paytlardagi Erondagi qaltis vaziyat va Buxoro yo'lida savdo karvonlarining talanishi oqibatida savdogarlar soni 80 taga qisqarib ketgan. Barayev, agarda yo'llarda xavf-xatar bo'lmaganda edi, Hindistondan Buxoro orqali Rossiyaga keluvchi savdogarlarning soni 600 kishiga yetgan bo'lishi mumkin edi, deb taxmin qilgan [7;138].

Mashhur rus geografi P.I.Richkov Buxoroning Hindiston bilan savdo aloqasida Orenburgning ahamiyatini alohida ta'kidlab o'tadi. U, butun Sharqiy Hindistonda yashayotgan xalqlar rus va boshqa g'arb tovarlarini faqat Orenburg va Buxoro orqaligina to'g'ridan-to'g'ri va ko'p miqdorda arzon narxda sotib olishi mumkin, deb ta'kidlagan edi [7; 69].

Shunday qilib, rus elchilarining Markaziy Osiyoning qo'shni davlatlar bilan diplomatik va savdo aloqalarini o'rganishdagi faoliyati, Orenburg shahrining qurilishi va undan ko'zlangan maqsad tez kunda natijasini ko'rsata boshlagan. Bu harakatlar natijasida qo'lga kiritilgan daliliy materiallar kelajakda ilmiy ishlar yozilishiga ham ijobiy asos bo'lib xizmat qilgan. Haqiqatdan ham, sovet davrida elchilarning keltirgan ma'lumotlari jamlanib, "Hujjatlar to'plami" ko'rinishiga keltirilib nashr qilingan. Bu to'plamlar Markaziy Osiyo va Hindiston savdo munosabatlarini o'rganishda katta ahamiyatga ega bo'lgan.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Rossiyada Markaziy Osiyo xonliklari, jumladan, Buxoro xonligi haqida ko'p ma'lumotlar to'plana boshlagan. Rus soldati F.Yefremov "Девятилетние странствование" nomli kitobida o'zining to'qqiz yil sayohat qilib, Buxoro, Eron, Xorazm, Farg'ona, Qarshi, Tibet va Hindistonda bo'lib, Afrika janubini aylanib Angliyaga va undan Rossiyaga borganligi haqida yozadi.

Yefremov Buxoro xonligida paxta yetishtirish masalasi bilan qiziqadi. U xonlik xo'jaligining qorako'l terisi eksporti bilan bog'liq bo'lgan qo'ychilik sohasini kengroq yoritishga ahamiyat bergan. "Ma'lumki,– deb yozadi Yefremov, – Buxoro qorako'l terisi eksporti orqasidan shuhrat topgan va xon xazinasiga katta daromad keltirgan" [2; 32].

Muallif Buxoroni Osiyoning yirik savdo markazi ekanligini ta'kidlaydi. U buxoroliklarning mamlakat ichki savdosida faol qatnashishini, u yerda ko'plab savdo

rastalari va karvon saroylari mavjudligini eslatib o'tadi. Yefremovning tassurotlari Buxoro xonligi tashqi savdosining taraqqiyot darajasini belgilashga yordam beradi.

Ma'lumotlarga boy va shu bilan birga Buxoroning kelajagi haqidagi Yefremovning asari XVIII asrdagi Yevropa fani uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Bizni qiziqtirgan masala bo'yicha muhim ma'lumotlar rus sayyohi va ofitseri T.S.Burnashev asarida uchraydi. U Rus hukumatining topshirig'iga ko'ra, 1794-yili Buxoroda bo'lgan edi [1]. U Buxoroda bo'lgan vaqtida u yerga savdo qilish uchun Afg'oniston, Eron, Hindiston va boshqa yurtlardan kelgan turli millat vakillarini ko'rgan. Burnashev Buxoroda joylashgan bozorlar to'g'risida yozib qoldirgan. Agarda Yefremovning sayohati davrida Buxoroda 4 ta g'isht karvon-saroy bo'lgan bo'lsa, Burnashev davrida ularning soni 9 ta bo'lgan. Karvon saroylar sonining ortib borishiga e'tiborni qaratsak, Buxoroning tashqi iqtisodiy aloqalarining o'sib borganligi to'g'risidagi taasurotga ega bo'lamiz.

Burnashevning ma'lumotlariga ko'ra, Buxoro Hindiston va Erondan tillo, kumush olgan. Buxoro Eronga qorako'l terisi va boshqa tovarlar eksport qilgan. Burnashev Buxoroga keltiriladigan chet el tovarlaridan qirqdan bir miqdorida boj solig'i olinishini eslatib o'tadi. Rus savdogarlari esa o'z mablag'idan yigirmadan bir miqdorida soliq to'lagan [1; 120].

Tariximizning o'qilmagan sahifalariga ko'z yuritish natijasida shunga amin bo'lish mumkin: 1860-yilda Buxoro taxtiga Amir Muzaffarning o'tirishi bilan amirlikning xalqaro aloqalari yangi bosqichga ko'tarildi. Chunki xuddi shu davrda Rossiya imperiyasining Turkiston sarhadlariga tajovuz xavfi yanada ortdi. Aynan 1860-yildan boshlab Rossiya Qo'qon xonligi tasarrufidagi Oqmachit (hozirgi Qizil O'rda), Pishpek (Bishkek), Avliyoota (Jambul), Turkiston shaharlarini birin-ketin bosib oldi. Ana shunday keskin bir vaziyatda Amir Muzaffarxon markazlashgan Buxoro davlati hamda butun Turkiston hududini dushmanlardan saqlab qolish uchun Angliya, Fransiya, Italiya va Turkiya sultonligi kabi eng qudratli davlatlar bilan o'zining ochiq va maxfiy diplomatik aloqalarini o'rnatdi. Amirlik o'z elchilari orqali Angliyaning Hindistondagi vakillari va Turkiya sultonligi, shuningdek, Fransiya hamda Italiyaga harbiy-siyosiy aloqalar o'rnatish takliflari bitilgan diplomatik

nomalarni jo'natdi. Bu haqda tarixchi Hamid ibn Baqo Xo'janing (O'zFAning Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan) "Tanzil al-amsol fikri-zikri bayon ul-ahvol" asarida to'la ma'lumot beriladi. Asar muallifi amirning Qo'qon xonligi bilan birgalikda Vatan himoyasiga o'tlanish maqsadida amalga oshirilgan diplomatik ustamonligi xususida shunday yozadi: "Biz va sizning o'rtangizda do'stlik yuqori darajada bo'lganligi uchun hech qachon sizlarga nisbatan dushmanlarni ravo ko'rmaganmiz va ko'rmaymiz ham. Bugun biz tomonidan yozilayotgan xat qaroriga asosan Sayxun daryosi ichki tomoni bizniki, tashqi tarafi sizning mulkingizdir...". "Shuningdek, Amir Muzaffar ikki davlat o'rtasida tijorat bordi-keldisini yo'lga qo'yish masalasini ham ko'tardi" deydi muallif [9]. Albatta, bu harakatlar ortida harbiy texnik jihatdan kuchli salohiyatga ega G'arb davlatlari orasidan ishonchli ham siyosiy, ham harbiy ittifoqchi topish maqsadi yotganini yaqqol ko'rish mumkin. Ushbu harakatlar bilan amir Xo'jandni o'z himoyasiga olishga erishadi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, XVIII–XIX asrlarda Buxoro amirligi Markaziy Osiyoning muhim siyosiy va iqtisodiy markazlaridan biri sifatida Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo hamda diplomatik aloqalarda faol ishtirok etgan. Amirlikning Hindiston, Eron, Afg'oniston, Sharqiy Turkiston va Rossiya bilan olib borgan munosabatlari uning mintaqaviy va xalqaro nufuzini mustahkamlagan. Buxoro ko'plab davlatlar o'rtasidagi savdo almashinuvida vositachi sifatida maydonga chiqqan, karvon yo'llari va bozor tizimi esa bu jarayonning asosiy tayanchi bo'lgan. Shu jihatdan Buxoro amirligining tashqi aloqalarini o'rganish o'zbek davlatchiligi va diplomatiyasi tarixini chuqurroq anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бурнашев Т.С. Путешествие от Сибирской линии до города Бухары в 1794 и обратно в 1795 году //Сибирский вестник. СПб., 1818. ч.П-Ш.
2. Ефремов Ф. Десятилетнее странствование. – Москва: Государственный издательство географических литературы, 1950.
3. Кайдалов Е. Караван-записки, во время похода в Бухарию Российского каравана, под воинским прикрытием, в 1824 и 1825.

4. Лебедев Д.М. География в России XVII века: (Допетровский период). – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949.
5. Попов А. Сношения России с Хивой и Бухарою при Петре Великом //Записки Императорского Русского Географического общества. Кн.:IX. СПб., 1853.
6. Проект обер-секретаря Ивана Кирилова об удержании в русском подданстве киргиз и способах управления ими //Добросмыслов А.И. Материалы по истории России: Сборник указов и других документов, касающихся управления и устройства Оренбургского края. Т.1. Оренбург, 1900.
7. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. – Оренбург, 1887.
8. Соймонов Ф.И. О торгах за Каспийское море древних, средних и новейших времен; выписано из журнала Его Превосходительства Господина Тайного Советника сенатора и ордена Святого Александра Кавалера Федора Ивановича Соймонова, и из внесенных во оной дополнений Академии Наук Конференц – Секретаря, Профессора Истории и Историографа, Г.Ф.Миллера. – Москва, 1765.
9. Содиков М. Амир номалари //Ишонч, 2001 йил 28 ноябрь.
10. Соловьев О.Ф. Из истории русско-индийских связей. – Москва: Соцэкгиз, 1958.
11. Чулошников А. Торговля Московского государства с народами Средней Азии в XVI - XVII веках. //Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч.1. Л.: 1932.
12. Шодиев Ж. Бухоро амирлигида давлатчилик масалалари (1753-1920). – Тошкент, 2005.